

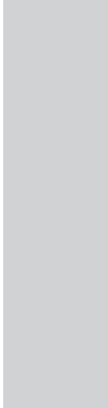
• ЗІБРАННЯ ТВОРІВ •

LUSTRUM

РОБЕРТ ГАРРИС

ХАРКІВ
«ФОЛІО»

O condicionem miseram non modo administrandae verum etiam conservandae rei publicae!

Зовсім невдячна справа — дбати про збереження Республіки, що вже казати про керування нею!

Цицерон, промова від 9 листопада 63 року до н. е.

I

За два дні до інавгурації Марка Туллія Цицерона на посаду римського консула з Тибру недалеко від доків, де стоять кораблі республіканського воєнного флоту, виловили тіло мертвого хлопчика.

Така знахідка, якою б трагічною не була, не мала б привернути до себе увагу обраного консула. Та було в цьому трупі щось таке гротескне, а отже загрозливе для громадянського спокою, що магістрат Октавій, відповідальний за охорону в місті громадського порядку, надіслав Цицерону звістку про знахідку, одночасно попросивши його прийти на місце.

Спочатку Цицерон не хотів іти, посилаючись на те, що має багато роботи. Як кандидату в консули, який набрав найбільше

голосів, саме він, а не його колега, мав головувати на відкритті сесії Сенату — і він працював над своєю інавгураційною промовою. Та я знав, що справа не тільки в цьому. Він якось надзвичайно гидував усім, що пов'язане зі смертю. Його непокоїли навіть убивства тварин під час ігор, і про цю слабкість — а сердечна доброта в політиці завжди сприймається як слабкість, і нічим тут не зарадиш — починали тепер дізнаватися інші. Першою його думкою стало надіслати мене туди замість себе.

— Звісно ж я піду, — обережно відповів я, — але ж... — я зупинився і дозволив своїй фразі полетіти вдалечінь.

— Але? — спитав він в'їдливо. — Але що? Вважаєш, що про мене погано подумують?

Я промовчав, продовжуючи записувати його промову. Мовчання затягнулося.

— Ну що ж, нехай, — пробуркотів він зрештою і підвівся на ноги. — Октавій нестерпний зануда, та свою справу знає добре. Він би не кликав мене, якби справа не була важливою. Та й у будь-якому випадку треба провітрити голову.

Тоді був пізній грудень, і з темно-сірого неба дмухав вітер, такий сильний і різкий, що від нього перехоплювало подих. На вулиці через дорогу від будинку скупчилися з десятків прохачів, які сподівалися отримати нагоду звернутися до нього, і коли обраний консул перетнув свій поріг, вони кинулися через дорогу.

— Не зараз, — казав я, відштовхуючи їх, — не сьогодні.

Цицерон перекинув поділ свого плаща через плече, притиснув підборіддя до грудей і квапливо рушив по дорозі вниз по пагорбу.

Ми пройшли, я думаю, близько милі, навскоси перетнули Форум і вийшли з міста через браму, що веде до ріки. Тибр був повноводним, а течія швидкою, і повсюди з'являлися вири та брижі. Прямо перед нами, навпроти Тиберіани, серед верфей та кранів Навалії ми побачили натовп людей, які товклися і сну-

вали туди-сюди. (Ви зрозумієте, як давно все це було — більш ніж пів століття тому, — якщо я скажу вам, що цей острів, Тіберіана, не був ще з'єднаний мостами з жодним з берегів Тибру). Коли ми підійшли ближче, багато хто впізнав Цицерона, і натовп, розступаючись, аби нас пропустити, допитливо зашелестів. Місце події оточив кордон легіонерів з бараків флоту. Октавій чекав на нас.

— Перепрошую за те, що потурбував тебе, — промовив Октавій, потискаючи руку мого хазяїна. — Я розумію, як ти зараз, мабуть, зайнятий напередодні інавгурації.

— Любий Октавію, для мене велика радість бачити тебе в будь-який час. Ти знайомий з моїм секретарем, Тіроном?

Октавій кинув на мене повністю позбавлений будь-якої цікавості погляд. Хоча зараз його й пам'ятають лише як батька Августа, в той час він був еділом від плебеїв і взагалі мав, здавалося, великі політичні перспективи. Він і сам міг би стати консулом, якби за чотири роки після цих подій не помер від лихоманки. Він відвів нас з вітру до одного з доків, де на великих дерев'яних валах стояв готовий до ремонту корпус легкої галери. Поруч з галерою на підлозі лежав, загорнутий у парусину, якийсь предмет. Без будь-яких церемоній Октавій відкинув тканину і показав нам оголений труп хлопчика.

Наскільки я пам'ятаю, йому було близько дванадцяти років. Красиве й замирене обличчя через свою ніжність здавалося жіночним. На носі та щоках поблискували залишки золотої фарби, а вологе кудряве волосся було пов'язане червоною стрічкою. Його горло було перерізане. Труп був вздовж розрізаний, внутрішні органи вийняті. Крові не було, лише чорніла видовжена порожнеча, ніби це була випотрошена, набита річковим мулом рибина. Не знаю, як Цицерону вдалося лишитися холоднокровним, споглядаючи цю картину, та я побачив, як він із зусиллям сковтнув і продовжив огляд місця події. Зрештою він хрипло промовив:

— Яке безчинство.

— Але це ще не все, — сказав Октавій.

Він присів біля трупу, підняв руками голову хлопця й повернув її ліворуч. Від рухів голови зіяючий отвір рани почав відкриватися і знов закриватися, ніби як другий рот, що намагався прошепотіти нам щось, про щось попередити. Здавалося, ніби це не справило на Октавія бодай якогось враження — він був військовим і, нема сумніву, звик бачити такі картини. Він відкинув волосся трупа, оголяючи глибоку вм'ятину одразу над правим вухом хлопчика, і ткнув туди великим пальцем.

— Бачиш? Вочевидь, удар нанесений ззаду. Молотком, я би сказав.

— Обличчя розмальоване. У волоссі стрічка. Удар молотком був нанесений ззаду, — повторив Цицерон, і слова його лунали все повільніше в міру того, як він усвідомлював, що це все означає. — А потім перерізали горло. І зрештою, його тіло — ...випотрошили.

— Саме так, — сказав Октавій. — З усього видно, вбивці хотіли дослідити його нутрощі. Це — жертвоприношення, людське жертвоприношення.

Від таких слів, промовлених у цьому холодному й темному місці, на голові в мене волосся стало дибки, і я відчув поруч з собою присутність Зла — майже відчутного на дотик і потужного, наче блискавка.

— А ти знаєш в місті якісь культи, які займаються такою гидотою?

— Жодного. Звісно ж, в місті є галли — подекують, що вони таке роблять. Та їх зараз тут небагато, а ті, що є, — поводяться цілком пристойно.

— А жертва хто? Хтось заявляв про зникнення?

— Це одна з причин, чому я тебе викликав, — сказав Октавій і перевернув тіло на живіт. — От бачиш, прямо над куприком

маленьке татуювання — набиті ініціали власника. Ті, хто вилонив тіло, не звернули, вочевидь, уваги. «С. Ant. M. f. C. n.» — Гай Антоній, син Марка, онук Гая. Тобі добре відома ця сім'я. Він був рабом твого колеги, консула Антонія Гібриди.

Октавій підвівся та витер руки о парусину, потім недбало накрити тканиною тіло і спитав:

— Що ти збираєшся робити?

Цицерон, ніби зачарований, вперився поглядом у скорбний згорток на підлозі.

— Хто ще про це знає?

— Ніхто.

— Гібрида?

— Ні.

— А натовп там надворі?

— Там лише ходять чутки, що сталося ніби якесь ритуальне вбивство. Ти, як ніхто, знаєш, що таке натовп. Кажуть, що це погане знамення напередодні твого консульства.

— Може, вони й мають рацію.

— Тяжка ця зима. Було б непогано, аби вони заспокоїлися. Треба, мабуть, надіслати звістку до Колегії жерців — аби хтось із них прийшов і провів обряд очищення.

— Ні-ні, — швидко відповів Цицерон, відводячи погляд від трупа, — ніяких жерців. Вони все зроблять тільки гірше.

— Тоді що нам робити?

— Нікому більше не кажіть. Останки спалить якнайшвидше. Тіло нікому не показуйте. Всім, хто його вже бачив, забороніть про це говорити під страхом ув'язнення.

— А натовп?

— Займіться тілом. Натовп я візьму на себе.

Октавій знизав плечима.

— Як забажаєш, — голос його був байдужим. Це був перестанній день його служби — і я думаю, він був радий, що ця проблема його більше не обходила.

Цицерон підійшов до дверей і декілька разів глибоко вдихнув — і обличчя його стало не таким блідим. Тоді я побачив, як і безліч разів до того, як він розправив плечі й надав обличчю вираз упевненості. Він переступив поріг і заліз на грудю колод, аби звернутися до натовпу.

— Римський народ! Я мав нагоду пересвідчитися, що ті похмури чутки, що ходять містом, не відповідають дійсності! — На такому різкому вітрі йому доводилося кричати, аби люди його почули. — Розходьтеся по своїх домівках та насолоджуйтеся святом.

— Але ж я бачив труп! — прокричав якийсь чоловік. — Це людське жертвоприношення, вони навели порчу на республіку!

Інші підхоплювали цей крик:

— Місту пороблено! Ваше консульство прокляте! Приведіть жерців!

Цицерон підняв руки та сказав:

— Так, труп у жахливому стані. А ви на що очікували? Бідолашний провів довгий час у воді. Риби голодні. Шукають їжу всюди, де можуть її знайти. Ви правда хочете, аби я привів жерців? І що вони мають зробити? Поробити порчу риби? Чи, може, її благословити? — Декілька людей засміялися. — Відколи римляни почали лякатися риби? Розходьтеся по домівках і насолоджуйтеся життям. Післязавтра розпочнеться новий рік і буде новий консул — консул, який, можете бути впевнені, завжди стоятиме на сторожі вашого добробуту!

Для нього ця промова не була видатною, та свою справу вона зробила. Пролунали навіть декілька захоплених викриків. Цицерон зістрибнув вниз. Легіонери розчистили нам прохід крізь натовп, і ми швидко рушили в бік міста. Коли ми дісталися міської брами, я озирнувся і побачив, що дальні ряди того натовпу вже почали розходитися в пошуках нових розваг. Я повернувся до Цицерона, аби привітати його з успішним виступом, та побачив, що він зігнувся над стічною канавою — його рвало.

Ось таким було місто напередодні інавгурації Цицерона на посаду консула — справжній вир із голоду, чуток та острахів. Містом снували натовпи покалічених ветеранів та збіднілих селян, які просили милостиню на кожному кроці. Зухвалі банди п'яних молодиків тероризували торговців. Жінки з хороших родин безсоромно торгували собою на виході з таверн. Повсюди раптово спалахували пожежі, відбувалися криваві сутички. Ночі не знали місячного сяйва, та їх сповнювало завивання собак. Місто наповняли віщуни, провидці, жебраки та бійки. Помпея досі не було, він командував легіонами на Сході — і за його відсутності місто сповнювала атмосфера невпевненості та страху — насувалася так, як з ріки на Рим суне зазвичай туман, — і змушувала всіх нервувати за своє майбутнє. Відчувалося, що має відбутися щось велике і значуще — та що саме, ніхто не знав. Подейкували, що нові трибуни розробляють разом з Цезарем та Крассом секретний план передачі міській бідності громадських земель. Цицерон вже намагався довідатися про ці плани — та з цього нічого не вийшло. Патриції були впевнені, що зможуть цьому запобігти — чим би це «щось» не було. Продовольства не вистачало, магазини порожніли, містяни робили запаси їжі. І навіть лихварі більше не давали грошей під процент.

Що стосується колеги Цицерона по консульству, Антонія Гібриди — Антонія-напівкровки — напівлюдини, напівтварини, то треба йому було бути буйним ідіотом, аби вирішити балотуватися на свою посаду в парі з заклятим ворогом Цицерона — Катіліною, — що він і вирішив. Тим не менше, уявляючи, з якими складнощами доведеться стикнутися, і відчуючи потребу в союзниках, Цицерон зі шкури пнувся, аби все ж налагодити з ним дружні стосунки. На жаль, ці зусилля нічого не дали — і я зараз поясню чому. За встановленим звичаєм обидва обрані консули тягнули наприкінці жовтня жереб, аби визначити, в яку провінцію направиться кожен з них після спливу року на посаді. Гібрида, який був по вуха в боргах, всім серцем мріяв

про спокійну, але дуже багату провінцію Македонію, де можна було собі легко зробити великі статки. Та на превеликий для нього жаль, йому дісталися мирні пасовища Близньої Галлії, де не було чим надто поласувати навіть для польової миші. А Македонія дісталася Цицерону. Коли про результати жеребкування було оголошено в Сенаті, на обличчі Гібриди з'явився такий вираз дитячої образи та подиву, що весь Сенат ледь не попадав від сміху. Відтоді вони з Цицероном не спілкувалися.

Не дивно, що Цицерону так тяжко давалася підготовка своєї інавгураційної промови. Коли ми повернулися додому з річного берега, він все ніяк не міг зосередитися. Хазяїн весь час порожнім поглядом дивився кудись удалечінь і повторював те саме запитання: «Чому хлопчика вбили саме в такий спосіб? Яке значення тут має те, що він був власністю Гібриди?» Цицерон був згоден з Октавієм — найбільш вірогідно, що це вчинили галли. Він навіть надіслав записку своєму другові, Фабіусу Санзі, який представляв в Сенаті інтереси галлів. У записці він питав, чи Фабіус вважає, що таке могло статися. Однак за годину Санга надіслав досить роздратовану відповідь, в якій заявив, що звісно ж, ні, такого бути не може, і що галли сильно образяться, якщо консул у подальшому наполягатиме на таких спекуляціях. Цицерон зітхнув, відкинув листа й спробував зібрати думки до купи. Та йому ніяк не вдавалося вигадати щось вдале — і незадовго до заходу сонця він знов наказав подати йому плащ і чоботи.

Я подумав, що хазяїн хоче прогулятися в громадському саду, який розташовувався недалеко від дому — він часто робив так, коли складав свої виступи. Та коли ми дісталися вершини пагорбу, замість того, аби повернути праворуч, він попрямував до Есквілінської брами — і, на свій подив, я усвідомив, що консул має намір перетнути сакральний кордон міста, вийти до місця, де спалюються трупи, — раніше він за будь-яку ціну уникав того, аби там з'являтися. Просто за воротами ми побачили носіїв

з ручними возиками, які очікували на роботу, потім пройшли повз невисоку резиденцію ката — виконавцям смертних вироків було заборонено жити всередині кордонів міста. Зрештою ми вийшли на священну землю Лабітини, сповнену каркання воронів, і підійшли до храму. В той час цей храм був штабом гільдії могильників, і тут можна було придбати все необхідне для поховання, від приладдя для намащування тіла мерця і завершуючи ложем, на якому тіло спалювали. Цицерон узяв у мене грошей і пішов переговорити з жерцем. Він передав йому гаманець, і з'явилися два офіційних плакальники. Цицерон покликав мене.

— Ми саме вчасно, — сказав він.

Наша процесія мала, мабуть, досить кумедний вигляд, коли перетинала Есквілінське поле. Попереду йшли плакальники, в руках вони тримали горщики з пахощами, слідом ішов новообраний консул, а далі — я. Повсюди навколо нас вирувало полум'я похоронних багать, і лунали крики безутішних родичів. У повітрі висів запах пахощів — сильний, але недостатньо сильний для того, аби перебити сморід палаючих тіл. Плакальники привели нас до громадської устріни¹, де звалені на возику трупи очікували на свою чергу бути спаленими. Ці нікому не потрібні босі й голі тіла були такими ж жебраками в смерті, якими були й за життя. Лише тіло вбитого хлопчика було накрите — я впізнав його за парусиною, в яку він був туго загорнутий. Пара службовців легко закинули його на металеву решітку, Цицерон схилив голову, а наймані плакальники гучно застогнали, вочевидь, сподіваючись на гарні чайові. Полум'я ревіло і гнулося до землі під шквалом вітру, і дуже швидко все скінчилося — хлопчик пішов назустріч тому, що чекає, зрештою, на нас усіх.

Це видовище я не забуду ніколи.

Певно, найбільшим даром Провидіння людям є те, що ми не знаємо свого майбутнього. Уявіть собі, якби ми заздалегідь зна-

---

¹ Устріна — місце, де спалювали трупи.

ли, до чого призведуть наші плани та сподівання, або якби ми могли передбачити, яка смерть нас спіткає — яким страшним стало б наше життя! Та натомість ми, наче тварини, безтурботно проживаємо день за днем. Та всьому настає кінець, рано чи пізно. Люди, суспільні лади, цілі цивілізації — ніщо не здатне сховатися від цього всесильного закону. Всьому, що існує під зорями, присуджено зникнути. І навіть найміцніша скеля з часом перетвориться на пил. Вічні лише рукописи.

Саме тому я, маючи сподівання, що зможу виконати свою задачу до того, як обірветься мій земний шлях, беруся розказати вам про неймовірні події, що сталися протягом року консульства Цицерона, а також про події, які мали місце протягом чотирьох років після його завершення — тобто про все, що сталося протягом строку, який ми, смертні, називаємо люструм та який є не більш ніж миттю для богів.

II

Наступного дня, напередодні інавгурації, засніжило — такий сильний снігопад, який зазвичай можна побачити лише в горах. Він вкрив храми Капітолію в білий м'який мармур, а місто накрив білим покривалом в руку завтовшки. Я ніколи не чув про таке раніше і, зважаючи на мій вік, мабуть, більше й не почую. Сніг у Римі? Нема сумніву, що це був знак. Та який знак?

Цицерон розташувався в своєму кабінеті біля вогнища з розжареним вугіллям і продовжував роботу над своєю промовою. Він не вірив у знамення, та, коли я забіг до кабінету та розказав йому про сніг, він лише знизав плечима: «І що ж це означає?» А коли я несміливо почав висувати аргумент стоїків на захист віщувань — якщо боги існують, то вони мають піклуватися про людей; якщо вони піклуються про людей, то мають

повідомляти їх про свою волю, — Цицерон різко перервав мене та зі сміхом промовив:

— Ну, безсмертні боги зі всією своєю могутністю могли б знайти якийсь більш надійний спосіб повідомляти нас про свою волю, ніж сніг. Чому б не надіслати нам листа? — Він похитав головою та відвернувся до столу, а потім кашлянув та додав: — Насправді, Тіроне, повертайся до своїх обов'язків та подбай про те, аби мене більше не турбували.

Присоромлений, я вийшов та пішов перевірити, як іде підготовка до інавгураційної процесії. Потім я зайнявся поштою сенатора. На той час я був його секретарем вже протягом шістнадцяти років, і для мене не було таємниць ані в його публічному житті, ані в особистому. В ті дні я зазвичай працював за розкладним столиком, який ставився біля входу до кабінету хазяїна, — тут я міг зупиняти непроханих гостей, а також чув, коли він мене кликав. Звідси ж я чув і ранкові звуки цього будинку: в їдальні Теренція дорікала покоївкам, що обрані ними зимові квіти не відповідають високому статусу її чоловіка; одночасно з цим вона лаялася на кухаря за якість вечірнього меню. Маленький Марк, якому було трохи більше двох років, тупав за нею повсюди на своїх нетвердих ніжках і весело кричав, радіючи тому, що випав сніг. Чарівна Туллія, якій було вже тринадцять років і яка восени мала одружуватися, зубрила зі своїм вчителем грецький гекзаметр.

Роботи було настільки багато, що знов вийти надвір я зміг лише опівдні. Попри такий час, вулиця була майже порожньою. Місто здавалося мовчазним та зловісним — воно було порожнім, наче опівночі. Небо було блідим, сніжити перестало, й мороз зробив зі снігу, що лежав на поверхні землі, білу хрустку корку. І навіть зараз — така вже річ людська пам'ять — я пам'ятаю свої відчуття, коли я своїм взуттям ламав ту корку. Я вдихнув востаннє морозне повітря і розвернувся, аби піти назад у тепло, аж раптом почув у тиші віддалені звуки батога та люд-

ські стогони. За декілька секунд з-за рогу з'явилися чотири раби в уніформі, на руках у яких гойдалися носилки. Наглядач, який біг поруч, махнув батоном в мій бік.

— Гей, ти! — закричав він. — Це будинок Цицерона?

Коли я відповів, що це дійсно так і є, він крикнув комусь через плече: «Знайшли» — і вдарив найближчого до себе раба з такою силою, що той, бідолашний, ледь не рухнув додолу. Наглядачу доводилося високо піднімати ноги, аби йти по снігу, — і саме такою ходою він наблизився до мене. Потім з'явилися другі носилки, за ними треті і зрештою четверті. Вони вишукувалися в шеренгу перед будинком, і тієї миті, коли носилки було опущено на землю, носії попадали в сніг, повисаючи на ручках, як змучені веслярі повисають на своїх веслах. Це видовище мені було геть не до душі.

— Може, це й будинок Цицерона, — запротестував я, — але відвідувачів він не приймає.

— Ну а нас прийме, — пролунав з перших носилок знайомий голос, і, коли кістлява рука відсунула фіранку, переді мною з'явився лідер партії патриціїв в Сенаті Літацій Катулл. Він був закутаний в звірячі шкури аж до свого гострого підборіддя, що робило його схожим на великого й озлобленого горностає.

— Сенаторе, — промовив я, кланяючись, — я доповім, що ви прибули.

— І не тільки я один, — уточнив Катулл.

Я кинув оком на вулицю. Докладаючи неабияких зусиль, аби вібратися з інших носилок та проклинаючи свої солдатські кості, з'явився переможець Олімпія та батько Сенату Ватій Ізаурик. Поруч з ним уже стояв серйозний супротивник Цицерона в усіх судових справах Гортензій, улюблений адвокат патриціїв. Він, у свою чергу, подав руку четвертому сенатору, чие зморщене, коричневе та беззубе обличчя я не зміг розпізнати. Цей старий був зовсім німечним на вигляд. Думаю, він давно вже не відвідував сенатських засідань.

Зміст

Від автора	4
Частина перша	7
Консул <i>63 р. до Р. Х.</i>	
Частина друга	249
Pater patriae <i>62 р. до Р. Х. — 58 р. до Р. Х.</i>	
Глосарій	437
Дійові особи	441